

Refleksiivinen evaluaatio ja tiedon hyödyntäminen

Petri Virtanen

ENGLISH SUMMARY

In this article, the role of Bourdieuan concept of reflexive sociology is transferred into the concept of evaluation research. More precisely, in this article the demand for utilization-focused evaluation (as put forth by Michael Q. Patton, for example), the principles of metaevaluation and the concept of reflexive sociology inspired by Pierre Bourdieu are discussed together. Also the limits and possibilities of disseminating evaluation studies are re-thought in the light of Bourdieuan sociology. According to Bourdieu, social is always political in a sense that it is tightly bound to the fields of power in society. This means that the outputs of social sciences are almost all times complex by their nature. This article concludes that the concept of metaevaluation should be »widened» towards the thinking manifested by Bourdieu. The epistemology of evaluation research, the position (in society and in academic field) of evaluation practitioners and the relationships between the evaluation practitioners and the political and administrative field (or power elites, as Bourdieu would argue) could pave way for this kind development.

JOHDANTO

Arviointitiedon hyödyntäminen on tärkeä osa arviointitutkimuksen prosessia. Tässä artikkelissa analysoidaan tiedon hyödyntämisen ja levittämisen eli disseminaation mahdollisuutta. Tiedon hyödyntäminen liittyy siihen, että arviointitutkimukseen katsotaan tavallisesti, erityisesti julkisessa hallinnossa, kuuluvan suuri välineellinen käyttöarvo. Arvioiteja tehdään, jotta toimenpiteiden vaikutuksista saataisiin objektiivista tietoa (valtionhallinnon toimintaa, poikkialueellisia projekteja ja toimenpideohjelmia, jne.) ja tämän tiedon varassa voitaisiin toimintaa tehostaa ja parantaa. Christopher Pollitt (1998) on hiljattain esittänyt, että arviointitoiminnan läpilyönnillä julkisessa hallinnossa on ollut kaksi syytä: yhtäältä niukentuvien taloudellisten resurssien myötä valintojen perustelu ja toisaalta tehtyjen päätösten legitimointi.

Arviointitutkimuksilta odotetaan siis hyödynnettävyyttä. Tämä sama seikka on voimakkaasti esillä erilaisissa arviointitoimintaa koskevissa suosi-

tuksissa (esim. AES 1997; OECD 1997; European Commission 1997; ks. näistä esim. Virtanen 1998a & 1998d). Myös arviointitutkimusta tekevien joukossa hyödynnettävyyden vaatimus on herättänyt vastakaikua. Kaikkein ohjelmallisimmin tätä lienee julistanut Michael Q. Patton (esim. Patton 1997 & 1998) Tämän artikkelin peruskysymys on se, millainen on bourdieulainen refleksiivisen tiedon konseptio ja miten sen avulla voidaan problematisoida erilaisia arviointitutkimuksen tyyppejä. Pierre Bourdieu on yksi kuuluisimmista ranskalaisista yhteiskuntatieteilijöistä.¹ Artikkeleihin sisäänrakennettu argumentaatio rakentuu sen varaan, että arviointitiedon tyypillä on merkitystä siihen, millaiset hyödyntämismahdollisuudet arviointitutkimuksen johtopäätöksiin liittyy. Artikkelissa selvitetään siis seuraavia kysymyksiä:

- 1) Miten arviointitutkimusta voidaan kuvata Pierre Bourdieun tiedonsosiologisten käsitysten avulla? Millainen on Bourdieun refleksiivisen tiedon rooli arviointitoiminnan viitekehykseen siirrettynä?
- 2) Miten arviointitutkimuksen käyttäjälähtöisyyden vaatimus, metaevaluaation periaatteet ja bourdieulainen refleksiivisen tutkimustiedon konseptio ovat yhteensovitettavissa?
- 3) Mitkä ovat arviointitutkimuksen hyödyntämisen rajat ja mahdollisuudet?

Artikkelin tarkastelunäkökulmaksi olen valinnut varsin spesifin viitekehyksen, Pierre Bourdieun tiedonsosiologiset ja – tarkemmin määritellen – tieteellisen tiedon luonnetta koskevat määrittelyt. Artikkelissa ei kuvata Bourdieun tuotantoa, tutkimusmetodologiaa enkä oikeastaan myöskään hänen käyttämiään käsitteitä (mm. pääoma, habitus, kenttä) ellei niiden käyttäminen ole edelly-

¹ Bourdieun arvosta ja merkityksestä kertoo jotain se, että vuonna 1994 julkaistun *The Concise Oxford History of Sociology*n esipuheessa todetaan, että mikäli teokseen olisi otettu mukaan elävien kirjoissa olevia yhteiskuntatieteilijöitä, mukana olisivat ensimmäisten joukossa Anthony Giddens, Jürgen Habermas ja Pierre Bourdieu (Marshall 1994, viii).

tys hänen tiedonsosiologisten ajatustensa ymmärtämiselle. Syynä ratkaisuuni on se, että mainitut teemakokonaisuudet ovat Bourdieun tuotannon huomioon ottaen niin valtavan laajoja. Näiden osalta viittaan Donald Broadyn (1991) erinomaisen väitöskirjaan ja omiin aikaisempiin teksteihini (esim. Virtanen 1994 & 1995).²

PIERRE BOURDIEUN KONSEPTIO TIEDON REFLEKSIIVISYYDESTÄ

Bourdieu on syntynyt Béarnesta, 1950-luvulla tutkijanuransa aloittanut ja sittemmin yhteen maailman arvostetuimmista akateemisista instituutioista (Collège de France) nimitetty sosiologian professori. Bourdieu »löi itsensä läpi» suomalaisessa tiedeyhteisössä 1980-luvulla. Ensimmäisiä Bourdieun »tulkkeja» Suomessa olivat J. P. Roos, Keijo Rahkonen ja M'hammed Sabour (Bourdieuun vastaanotosta Suomessa ks. Virtanen 1994 & 1995). M'hammed Sabour (1995) on luonnehtinut Bourdieun kirjoitustyyliä vaikeaselkoiseksi niin tyyliillisesti, syntaktisesti kuin analyttisesti. Sabourin mukaan Bourdieuta on syytetty tahallisen mutkikkaasta tyylistä, joka pyrkii peittämään hänen ajatuksensa heikkouden ja korostamaan hänen esoteerisuuttaan tiedeyhteisössä (ks. myös Broady 1991, 457–459). On syytä korostaa, että Bourdieun ajattelussa keskeisellä sijalla on yhtäältä ranskalainen historiallisen epistemologian perinne, jossa merkittävimmin niminä yli muiden esiin nousevat Gaston Bachelards, Georges Canguilhem ja Jean Cavaillès, ja toisaalta Emilé Durkheimin vaikutus (ks. näistä Broady 1991, 38–54, 413–429, katsaukset).

Bourdieu on kehittänyt refleksiivisen sosiologian ohjelmaansa pitkään, 1970-luvulta alkaen. Kyse on yhteiskunnallisten kenttien analyysistä spesifien käsitteiden (mm. habitus ja pääoma) avulla. Bourdieun tiedonsosiologinen premissi on kenttien ja sosiaalisen avaruuden rakenteiden tulkitseminen kaksitahoisena. Samalla yhteiskuntatieteen tehtävä on kaksijakoinen. Se on ensin näkin eräänlaista »sosiaalifysiikkaa», jonka tarkoituksena on »paljastaa» ja analysoida yhteiskunnallisia rakenteita. Tavoitteena on »objektiivinen» analyysi, joka voidaan todentaa kvantitatiivisella tutkimusotteella. Yhteiskuntatiede on hänen mielestään toisaalta konstruktivistista, eräänlaista sosiaalifenomenologiaa. Tässä suh-

teessa tiede tavoittelee ympäröivästä sosiaalisesta maailmasta »subjektiivisiä» asioita, kuten tulkintoja, tietoisuutta ja toimintaa, jonka saavuttamiseksi joudutaan turvautumaan laadullisiin tutkimusmenetelmiin.

Lopputuloksena on Bourdieun mielestä ainoa aito sosiologinen lähestymistapa, joka vangitsee sosiaalifysiikan ja sosiaalifenomenologian vastakkaisuudet ja liittää ne yhteen. Lähestymistapaa Bourdieu kutsuu sosiaalisesti prakseologiaksi. Strukturaalisuus ja konstruktivistisuus kietoutuvat siis toisiinsa. (Bourdieu & Wacquant 1992, 7–10.) Esimerkiksi Broady (1991, 313) on luonnehtinut, että Bourdieu ei tarjoa »laadullista» vaihtoehtoa ortodoksispositivismille, vaan pikemminkin tällainen vastakkainasettelu menettää kokonaan merkityksensä Bourdieun tekstejä lukiessa. Bourdieun ajattelulle on leimallista edellä mainitun metodologisen sallivuuden ohella se, että tutkimus on parhaimmillaan aina sekä teoreettinen että empiirinen. Kyse ei ole »pelkästä» yhteenkyttämisestä, vaan tarkoitus on kytkeä ne täydellisesti toistensa sisään. Tätä taustaa vasten tuntuu absurdilta, että esimerkiksi Suomessa EU-rahoitteisten projektien ja toimenpideohjelmien arvioinnissa arviointihankkeilta vaaditaan sitä, etteivät ne saa olla akateemisia tutkimuksia, vaan selvitystyyppisiä tutkimusprojekteja.

Ei liene liioittelua väittää, että Bourdieulle on leimallista refleksiivisyyden pakkomielle. Bourdieulaisen refleksiivisyyden kohde ei ole yksittäinen kohde, vaan se sosiaalinen ja intellektuaalinen tiedostamaton (termistä Bourdieu & Wacquant 1992, 36), joka sisältyy tieteelliseen työhön ja erilaisiin analyysitapoihin. Toisaalta refleksiivisyys on koko tiedeyhteisön haaste, ei yksittäisten tutkijoiden velvollisuus. Kolmanneksi refleksiivisyyden tavoite on tiedon epistemologinen kehitys, ei tieteen »yhtenäisyyden» rikkominen.

Yhteiskuntatieteilijän katsetta hämärtävät kolme seikkaa. Ensinnäkin tutkijan omat yhteiskunnalliset koordinaatit (luokka-asema, sukupuoli, etninen ryhmä, tms.). Bourdieun ohje on: käännä tieteelliset välineesi itseäsi kohti! Miksi kirjoittajan asenteen taloudellisista ja sosiaalisista ehdoista muistuttaminen sitten on tärkeää? Bourdieun (1994) mukaan kyse ei ole ilmiäntamises- ta eikä näköalattomasta syyllistämises- tä, vaan tietoteoreettisesta logiikasta. Bourdieun mukaan lukijoiden on syytä tietää, miten kirjoittajien omien lähtökohtien paljastaminen – tai »vetäytyminen», kuten hän itse luonnehtii (mt.) – vaikuttaa kirjoituksen sisältöön ja sen tulkintaan. (Bourdieu & Wacquant 1992.) Kirjoittajan habituksesta tulee

² Tekstini rakentavasta kritiikistä olen kiitollinen Hallinnon tutkimuksen anonyymille refereelle ja Petri Uusikylälle.

näin ollen kaikkien omaa, eräänlaista sosialisoi-
tua subjektiivisuutta.

Toinen yhteiskuntatieteilijän katsetta hämärtä-
vä seikka on kirjoittajan asema akateemisella
kentällä. Tutkijat toimivat arviointitutkimuksen
kentällä maksimoiden pääomiaan (henkisiä, ta-
loudellisia, kulttuurisia) ja määrittävät samalla
suhdettaan paitsi arviointitutkimuksen kentän si-
sällä, myös suhteessa vallan kenttään. Vallan
kentän voisi tässä vaiheessa tyytyä määrittele-
mään niin, että se koostuu poliittisista päätöksen-
tekijöistä ja eri ministeriöiden virkamiehistä. Kol-
manneksi yhteiskuntatieteilijää vaanii kaikkein
salakavalin vaara, intellektuaalinen harha. Se
houkuttelee tutkijaa konstruoimaan tutkittavana
olevaa ilmiötä speaktaakkelina sen sijaan, että tut-
kimuskohde muotoillaan käytännöllisten kysymys-
ten ja järjen varassa (ks. Bourdieu 1994 ja Bour-
dieu & Wacquant 1992). Tästä seuraa se, ettei
tutkittavaa ilmiötä pystytä mielekkäiksi teoreetti-
siksi ja empiirisiksi tutkimuskysymyksiksi.

TIEDON LAJIT

Yhteiskuntatieteessä toimivat samat symboli-
sen vallan mekanismit kuin koko yhteiskunnas-
sa. Bourdieu (1980) erottaa kaksi sosiologisen
tiedon perustyyppiä. Ortodoksinen yhteiskunta-
tiede tuottaa rauhoittavaa diskurssia hallitseval-
le luokalle. Se tuottaa tietoa, jonka aito yhteys
yhteiskunnalliseen todellisuuteen on katkeamas-
sa tai katkennut. Tämän tietotyypin olemus ker-
too ko. katkoksen lisäksi tutkimusmenetelmällis-
estä ja tutkimusmenetelmällisestä köyhyydestä.
Tekninen yhteiskuntatiede ilmentää puolestaan
sosiologista insinööritaitoa. Sen tarkoituksena on
kehittää ja täsmentää dominaation välineitä. Sekä
ortodoksinen että teknisen sosiologian tunnus-
merkki on reflektioimattomuus. Niissä kummas-
sakaan ei kysytä yhteiskunnan rakenteiden ja
koneistojen tavoitteita ja oikeutusta. Bourdieu
(mt.) suorii ankarasti tämäntyyppisiä tiedonlaje-
ja. Hänen mielestään suuri osa niistä tutkijoista,
jotka esiintyvät yhteiskuntatieteilijöinä, ovat todellisuudessa pelkkiä »sosiaalisia insinöörejä», joiden tehtävänä on tuottaa reseptejä yksityissektorin ja hallintokoneiston edustajille.

Bourdieu pitää mahdollisena ja tavoiteltavana
myös kolmatta tietä sosiologisessa tiedonmuo-
dostuksessa. Kyseessä on refleksiivinen yhteis-
kuntatiede, joka eroaa edellisistä vaihtoehdoista
siinä, että sille ei ole suoranaista yhteiskunnal-
lista kysyntää. Sille on leimallista tutkimusmene-
telmien, -metodologioiden ja -aineistojen sekä

tiedon käytön kriittinen analyysi. Refleksiivisen
yhteiskuntatieteen tiedon tuottamisen edellytyk-
senä on sen tuottajien sosiologinen itseanalyysi.
Aitojen yhteiskuntatieteilijöiden on ymmärrettävä
oma asemansa symbolisen vallan käyttäjinä.

Bourdieu korostaa, että vain edellä mainittu-
jen yhteiskuntatieteilijöiden katseen terävyyttä
vaarantavien seikkojen ja erilaisten tietotyyppien
tiedostaminen »vapauttaa» tutkijan analysoimaan
tutkimaansa kohdetta. Bourdieu peräänkuuluttaa
henkistä vallankumousta (metanoia), koko maail-
man käsittämisen transformaatiota. (Ks. Bourdieu
& Wacquant 1992, 250–251.) Kokoavasti voi
sanoa, että yhteiskuntatiede on bourdieulaisittain
aina poliittista, koska se on sidoksissa vallan
kenttään. Se ei voi olla neutraalia, puolueetonta
tai epäpoliittista juuri tästä mainitusta syystä.
Tästä seurauksena yhteiskuntatiede ei tule kos-
kaan saavuttamaan ristiriidatonta statusta. Tämä
koskee nimenomaan bourdieulaisittain »aitoa»
refleksiivistä tiedettä.

Todettakoon vielä lopuksi, että Bourdieuta on
syytä lukea kriittisesti. Kuten todettua, tässä ar-
tikkelissa ei ole tarkoitus arvioida Bourdieun tut-
kimustyötä kaikessa laajuudessa, vaan hänen
tapaansa mieltää tutkimustiedon luonnetta. Ku-
riositeettina voi mainita vaikkapa Jeffrey C. Ale-
xanderin (1995), joka lienee esittänyt Bourdieu-
ta kohtaan kaikkein murhaavinta kritiikkiä. Ale-
xander leimaa Bourdieun uusmarxilaiseksi ja
strukuralistiksi ja toteaa, että hänen käyttämän-
sä käsitteet (mm. kenttien autonomia ja habituk-
sen pysyvyys) eivät kestä kriittistä tarkastelua ja
että hänen empiiriset tutkimuksensa ovat par-
haimmillaankin olleet pelkästään keskinkertaisia
itseään toteuttavia ennusteita. Alexanderin käsit-
telystä Bourdieu on nyrkkeilyssä, jota hoidetaan
mennen tullen. (Vrt. Bourdieu & Wacquant 1992,
224–225; Brody 1991, 139–158.)

KÄYTTÄJÄLÄHTÖISYYDEN VAATIMUS ARVIINTITUTKIMUKSESSA

Bourdieuin teesi tiedon refleksiivisyydestä tu-
lee kiinnostavaksi, kun se sovitetaan arviointitut-
kimuksen metodologiseen viitekehykseen. Voi-
daanko edellä luonnosteltuun tietotyyppien ty-
pologiaan lisätä sanan yhteiskuntatiede tilalle
arviointitutkimus? Onko siis olemassa ortodok-
sista, teknistä ja refleksiivistä arviointitutkimus-
ta? Bourdieuin refleksiivisen tiedon konseptin
avulla arviointitutkimuksen tuottaman tiedon hyö-
dynnyttävyyteen avautuu kokonaan uusi näkökul-
ma.

1990-luvulla arviointitutkimuksen metodologisessa kirjallisuudessa on alettu voimakkaasti korostaa arviointitiedon hyödynnettävyyttä. Käytän seuraavassa esimerkkinä Michael Q. Pattonin (1997) teosta *Utilization-focused Evaluation*, joka on hiljattain julkaistu täydennettynä laitoksesta yli kymmenen vuotta sitten julkaistun alkuperäisteoksen jälkeen. Pattonin teos on tärkeä useasta syystä. Se on ensinnäkin yritys rakentaa synteesi arviointitutkimuksen metodologiselle kehitykselle, joka on ollut luonteeltaan viimeksi kuluneiden 20 vuoden ajan kovasti eriytyvä. Toisaalta siinä yritetään ottaa uusia askeleita vuorovaikutuksellisen arviointitutkimuksen kentälle mm. suhteessa David. M. Fettermanin (1996) empowerment evaluation -konseptin jatkeeksi. Kuinka merkittäväksi Pattonin kehityksellisen arvioinnin (developmental evaluation) askel muodostuu, jää nähtäväksi. Fettermanin koulukunnan edustajat Patton joka tapauksessa haastaa. Kolmanneksi Patton on tärkeä kirjoittaja juuri em. tiedon hyödyntämisen korostamisen vuoksi. (ks. myös Virtanen 1998b.)

Arviointitiedon hyödynnettävyys on tärkeä kriiteeri nimenomaan julkisen hallinnon arviointitoiminnassa. Arviointitietoa ei kannata kerätä, mikäli sille ei ole kysyntää tai jos sitä ei osata hyödyntää. Esimerkiksi Pollittin (1998, 217) on ironisesti varoittanut, ettei keskivertopoliitikko välttämättä pysty omaksumaan kuivaa 250-sivuista arviointitutkimusraporttia. Hyödynnettävyydessä kiteytyy arviointitoiminnan keskeinen idea. Eli tiedon raportointiin tulee kiinnittää paljon huomiota. Tällöin ratkaisevaa on, missä muodossa raportoidaan, kuka raportoi, miten raportoidaan ja kenelle raportointi kohdistetaan? Esimerkiksi Pattonin (1997) mielestä arviointitoiminnan ulkoistamisessa tulee kiinnittää huomiota seuraaviin seitsemään seikkaan:

1. Osallisten konsultointi.

Arvioinnin tekijän on pidettävä arviointitoiminnan osalliset tietoisina arviointitulosten luonteesta ja laadusta. Olisi hyödyllistä, mikäli arviointituloksista voitaisiin konsultoida arvioinnin osapuolia ennen niiden lopullista julkaisemista. Esimerkiksi hallinnossa arviointien tilaajalla pitäisi olla suuri intressi arvioinnin välittömiin tuloksiin. Sama pitää paikkansa arviointien varsinaisten kohteiden osalta. Eli jos arvioidaan pitkäaikaistyöttömien paikallista kehittämisprojektia, tulee myös kohderyhmälle organisoida palauteinformaatio.

2. Suositusten nouseminen aineistosta.

Kyseessä on peruskriteeri arviointitoiminnalle.

Arvioinnin johtopäätösten on perustuttava tosiasioiden, muussa tapauksessahan arviointi on manipulatiivista »puoskarointia». Mainittu näkökohta on mm. yksi Euroopan komission arviointiraporttien laatukriteereitä (ks. European Commission 1996).

3. Suositusten luokittelu.

Arviointitoiminnan motiiveihin kuuluu se, että sen avulla tuetaan päätöksentekoprosesseja. Päätöksentekoprosessia helpottaa se, mikäli johtopäätöksiä on onnistuttu luokittelemaan ja kategorisoimaan. Arvioinnin tekijän on siis esitettävä johtopäätökset järkevässä ja loogisessa muodossa niin, että arvioinnin johtopäätösten sisäinen tärkeysjärjestys käy raportin sisällöstä selvästi ilmi. Arviointien tilaajien tulisi vaatia teetetyiltä arvioinneilta seikkaperäistä johtopäätösten luokittelua. Hieman suorasukaisemmin sanoen: arvioinneista ei ole Pattonin mielestä hyötyä vaikka kirjoittaisi kuinka tyylikkään evaluointiraportin jos raportin suositukset ovat tasapaksua käsitelmössöä.

4. Vaihtoehtoiset toimintamallit ja suositusten merkityssisällön analysoiminen.

Päätöksentekoprosessien tukemiseen kuuluu se, että päätöksentekovaiheessa on tiedossa erilaisia toimenpidevaihtoehtoja, joista voidaan suorittaa valinta. Arvioinnin tekijän vastuulla on tehdä arviointia koskevat suositukset ymmärrettäväksi. Samalla tavoin voidaan korostaa sitä, että suositukset tulee operationalisoida mahdollisimman konkreettisiksi.

5. Poliittinen sensitiivisyys ja sanojen valitseminen.

Arvioinnin tekijällä on suuri vastuu johtopäätösten ja suositusten aukikirjoittamisessa. Raportin kirjoittamisessa tulee näin olla tietoinen mm. myös erilaisten asioiden poliittisesta sensitiivisyydestä. Eri asioiden poliittinen sensitiivisyys voi vaikuttaa monin eri tavoin. Pattonia mukaillen poliittisuus liittyy ennen muuta siihen, mihin arvioinnit on kohdistettu ja minkälaisia yleisiä poliittisia intohimoja ko. tutkimuskohteisiin liittyy (tästä myös Näsänen 1998). Esimerkkinä voitaisiin ajatella esimerkiksi hallituksen strategiasalkussa olevan laajan poikkialueellisen hankkeen arvioiminen juuri ennen vaaleja. Paljon mainostetun ja keskustelussa esillä olleen uudistuksen tulokset saattavat jäädä mitäänanomattomiksi, mikä samalla antaisi aseet poliittisten vastustajien käsiin. Bourdieun refleksiivisen yhteiskuntatieteen näkökulmasta Pattonin esiin nostamaan

poliittiseen sensitiivisyyteen tulee kokonaan uusi vivahde katseen kääntyessä tarkemmin arvioinnin tekijän omiin motiiveihin, lähtökohtiin ja »sociologiseen silmään». Kaiken kaikkiaan julkisen hallinnon arviointitoiminnan osalta on syytä korostaa sitä, että arvioinnilla pitää olla kiinteä merkitys osana päätöksentekoprosessia. Esimerkiksi Pawson ja Tilley (1997) ovat huomauttaneet, että arviointi on realistista ainoastaan silloin, mikäli sillä on aito kytkentä poliittisen päätöksenteon »syklin» kanssa. Tähän samaan listaan voisi lisätä budjettiprosessin, kun puhutaan suomalaisesta julkisesta hallinnosta.

6. Riittävän ajan varaaminen suositusten kirjoittamiseen.

Raportointi on arviointitoiminnan huipennus. Sen vuoksi tähän vaiheeseen on syytä kiinnittää erityistä huomiota. Arviointiraportteja ei siis Pattonin mielestä kannata viimeistellä »huitaisten».

7. Suositusten vastaanoton maksimointi (strategiat).

Arvioinnin tekijältä vaaditaan »oveluutta» arviointitulosten maksimoinnin turvaamiseksi. Peruskysymyksiä siis ovat: missä muodossa, missä vaiheessa ja kenelle kulloinkin ollaan raportoimassa?

Arviointitoiminnan raportoinnin merkitystä voi siis tuskin ylikorostaa. Raportointimuotojen valinta ja kohdeyleisöjen paikantaminen ovat tärkeä osa arvioinnin ulkoistamisprosessia. Arviointiprosessin kuvaamisessa on tärkeätä läpinäkyvyyden vaatimus. Sama pitää paikkansa laajemminkin julkisessa hallinnossa. Julkisuus on hyvän hallinnon keskeinen vaatimus ja kriteeri. Mutta kysymykseksi jää: täytyykö Pattonin tiedon hyödyntämistä kuvaavan luettelon myötä bourdieulaisten refleksiivisen yhteiskuntatieteen vaatimus? Lähtökohtaisesti voidaan väittää, että näin ei ole. Pattonilaisen disseminaatio-teesin ja bourdieulaisten refleksiivisyyden teesin väliin jää arviointitiedon ominaispiirteitä problematisoivan näkökulman mentävä aukko.

EVALUAATIOTIEDON ARKEOLOGIA

Michael Q. Pattonia lukiessa päätyy pohtimaan sitä, miten arviointitutkimuksen tuloksia hyödynnettäessä otetaan huomioon tiedon tuottamiseen ja tiedon luonteeseen liittyvä problematiikka. Jos yritämme pohtia tiedon luonnetta arviointitutkimuksessa, inspiroi bourdieulaisväritteinen pohdinta päätyämään kaikkiaan kuuteen kysymyk-

seen. Seuraavassa tarkastelen näitä kysymyksiä jakaen ne kahteen pääluokkaan. Ensimmäiset kolme kysymystä liittyvät suoraan arviointitiedon epistemologisiin pulmiin ja epäjatkuvuuksiin, kun taas jälkimmäiset kolme puolestaan arviointitiedon tyyppeihin.

Ensinnäkin voidaan perustellusti kysyä, miten arviointitutkimusta tekevien oma tausta – sympatiat ja antipatiat – näkyvät tutkimuskohteen valinnassa, menetelmien valinnassa ja tulosten tulkinnassa? Bourdieulaisessa refleksiivisyyden konseptiossa tutkijan tulee arvioida omaa suhdettaan tutkimuskohteeseen. Bourdieu kutsuu tätä osallistuvaksi objektivaatioksi (Bourdieu & Wacquant 1992, 253). Miten osallistuva objektivaatio tapahtuu arviointitutkimuksessa? Onko arvioinnin tilaaja – tilaustutkimuksen kyseessä ollessa – edes kiinnostunut tällaisesta? Edellä mainituista kysymyksille ei tällä hetkellä ole olemassa empiirisiä vastineita, muutamia hajatieloa ja lukuunottamatta. Esimerkiksi Petri Haapalaisen (1998) suomalaisia rakennerahastoarviointeja koskevassa metaevaluaatiotutkimuksessa kävi ilmi, että arvioinnin tekijät olivat aidosti kiinnostuneita ko. tutkimusteemoista ja hallitsivat kohdalaisten suurella varmuudella arvioitavan toiminnan viitekehysten. Mutta tässäkin ei päästä kiinni tutkijoiden anti- ja sympatioihin. Se edellyttäisi seikkaperäisempää analyysia kunkin tutkijan kirjallisesta tuotannosta.

Toisaalta voidaan analysoida kirjoittajan asemaa tutkimuksen kentällä. Miten arviointitutkimuksen ja eri tieteenalojen väliset kentät limittyvät ja lomittuvat toisiinsa? Onko kirjoittajalla legitiimi asema oman tieteenalansa kentällä, entä arviointitutkimuksen kentällä? Onko tällä asemalla merkitystä siihen, miten hän aiheestaan kirjoittaa? Ongelmana tällaisissa pohdintoissa on se, ettei suomalaisesta akateemisesta maailmasta ole kovinkaan paljon empiiristä tietoa nimenomaan Bourdieun kenttäteorian näkökulmasta. Muutamia suppeita katsauksia on tehty (mm. Kangas 1996), jotka suppeudessaankin ovat hyvin havainnollisia kentän rajojen osoittajia. Kangas (mt.) esimerkiksi päättelee sosiaalipolitiikka-tieteen osalta, että on ironista, että suomalaisilla sosiaalipolitiikan laitoksilla on tätä nykyä enemmän yhteyksiä eurooppalaisiin yliopistoihin kuin toisiinsa. Markku Harrinvirran ym. (1998) raportin perusteella valtionhallinnolle tuottaa arviointihankkeita monenkirjava arviointieksperptien joukko: on syytä todeta, että yksityisten konsulttien osuus toteutetuista arvioinneista on suuri.

Kolmanneksi voidaan pohtia kysymystä intellektuaalisesta harhasta. Tutkimuksen tekijä pal-

jastaa kulloisellakin tutkimuksellaan itsensä ja on samalla satimessa kaksoissidoksessa maallikkojen arkiajattelun ja tieteellisen 'arkiajattelun' välissä. Yhteiskuntatieteilijän tehtävänä on löytää 'uusi katse', sosiologinen silmä. Peruskysymyksi siis jää Bourdieun mukaan aina: olenko tietämätön maallikko, jolta puuttuu objektin konstruoinnin välineet; puolitiedemies, joka kritiikittömästi hyväksyy jonkin erityiseen sosiaalisten suhteiden tilaan liittyvät havaitsemisen kategoriat; vai aito yhteiskuntatieteilijä (ks. Bourdieu & Wacquant 1992, 248)? Miten arviointeja toimeksiantoina tekevät ovat johdateltavissa? Kenen etu johdattelu on? Kuka johdattelee? Kenen motiivi arviointien teettäminen kulloinkin ylipäänsä on (ks. näistä pohdinnoista Pollitt 1998, 218–222)?

Olen edellä luonnehtinut esille nostamiani kysymyksiä arviointitiedon epistemologisiksi näkökulmiksi. Seuraavaksi siirryn pohtimaan sitä, millaisia arviointitiedon tyyppeihin liittyviä kysymyksiä nousee Bourdieuta lukiessa. Näin ollen neljänneksi on syytä esittää kysymys itse tiedon tyypistä. Jos on oletettavaa, mikäli uskomme Bourdieuta, että merkittävä osa arviointitutkimuksesta on luokiteltavissa poliittista päätöksentekojärjestelmää tukevaksi, kritiikittömäksi ja jopa aidon tutkimuskohteensa kadottaneeksi toiminnan muodoksi, niin mistä löytyvät sosiaali teknologian ja insinööritieteen pahimmat karikat? Kysymys on oikeutettu, koska evaluaatiotoiminta on Suomessa ns. ydinvaltion piirissä uusi tulokas, epätasaisesti kehittyntä ja osin jopa sattumanvaraista (Ahonen 1998; Harrinvirta ym. 1998).

Löytyvätkö em. karikat tutkimuskohteiden valinnasta, tutkimusasetelmien muotoilusta (»the preconstructed is everywhere», kuten Bourdieu muistuttaa; ks. Bourdieu & Wacquant 1992, 235) tai tutkimusmenetelmien käytöstä. Kysymyksen on samalla siitä, miten ylipäänsä voidaan päästä Bourdieun peräänkuuluttamaan refleksiiviseen evaluointiin? Löytyykö sille kysyntää? Kuka on valmis rehottamaan aitoa kyseenalaistamista? Toistaiseksi esimerkiksi valtionhallinnon arviointitoiminnassa ei sovelleta kovinkaan vahvasti ns. tieteellisiä menetelmiä tai arviointitekniikoita, vaan arviointien lähestymistavat ovat olleet lähinnä kuvailevia (Harrinvirta ym. 1998, 66–70). Myös suomalaisia rakennerahastoarviointeja koskevassa metaevaluaatiotutkimuksessa saatiin johtopäätökseksi, että suomalaisten rakennerahastoarviointihankkeiden aineistojen laatu on usein varsin heikkoa ja käytetyt tutkimusmenetelmät yksipuolisia ja osin puutteellisia (Haapalainen 1998, 53–56). Tietysti voidaan ajatella, ettei tieteilisyys ole mikään tae refleksiiviselle evaluaa-

tiolle bourdieulaisessa mielessä, vaan kyse on nimenomaan siitä, että tiedostetaan tutkimuskohteen, -aineiston ja -menetelmien välinen suhde.

Markku Harrinvirran ym. (1998) raportista käy ilmi, että valtionhallinnossa toteutetut arviointihankkeet tukevat hyvin hallinnon sisäisiä ohjausprosesseja, mutta sen sijaan poliittista päätöksentekoa, budjettiprosessia ja hallinnon valvontaa arviointitoiminta ei vielä pysty palvelemaan. Näin ollen on kyseenalaista, onko julkisen hallinnon virkamieskunta omaksunut »evaluaatiivisen» tavan toimia. Patton (1998) pitää tällaista arvioivaa ja kyseenalaistavaa toimintaa olennaisen tärkeänä. Se on tavoitteena paljon kunnianhimoisempi kuin pelkkien yksittäisten arviointitutkimusten tulosten lukeminen ja ymmärtäminen. Oppikaa kyseenalaistamaan älkääkää tuijottako yksittäisiin arviointiraportteihin, opastaa Patton (mt.)!

Niin ikään arviointitoiminnan aloite näyttää nykyisin tulevan valtionhallinnon arviointitoiminnan osalta ministeriöltä tai hallinnonalan sisältä. Eduskunta ja valtioneuvosto sen sijaan eivät Harrinvirran ym. (mt.) mukaan ole arviointeja tilanneet. Kuvittelisin, että jos Bourdieu tulkitsisi tällaisia empiirisiä tuloksia hän saattaisi suoralta kädeltä esittää epäilyn arviointitiedon teknokraattisuudesta ja ortodoksisuudesta. Kun arvioinnit tehdään omasta toimeksiannosta ja vieläpä usein itsearviointina, on tällaisille epäilyille tietysti olemassa kaukupohjaa.

Viimeiseksi nousee pohdittavaksi kysymys arviointitutkimuksen kentän rajoista. Kyse on poikkitieteellisestä kentästä, jolla on toimijoita monilta muilta akateemisilta kentiltä. Kentän rajat ovat jatkuvan kilpailun kohteena. Bourdieun mukaan kentän rajat ovat siinä, missä kentän vaikutukset lakkaavat (Bourdieu & Wacquant 1992, 100–101). Entä hallinnon arviointitoiminnan ja -tutkimuksen kenttä, miten sille päästään, ketkä siellä toimivat ja mitä portinvartijusmekanismeja kentällä on (esim. kouluttautuminen)? Arviointitoimintaan liittyvän koulutuksen koordinointi nousee näin ajatellen tärkeäksi pohdinnan kohteeksi. Kenen koulutus auktorisoidaan? Suomessa arviointitoiminnan ja -tutkimuksen systemaattinen koulutus on järjestämättä. Olemassa olevat arvioinnin koulutusohjelmat näyttävät sen sijaan keskittyvän muutamaani yliopistoihin (Ahonen 1998).

Kaiken kaikkiaan on syytä todeta, että arviointitoiminnan koulutuksen järjestämiseen ja inhimilliseen osaamiseen on syytä pysähtyä, koska lähitulevaisuudessa hallinnon arviointitoiminnan kenttään kohdistuu kasvava kysyntä. Tästä on

olemassa paljon viitteitä, mm. valtionhallinnossa (Valtioneuvoston periaatepäätös 1998; ks. myös Ahonen 1998; Harrinvirta ym. 1998; Virtanen 1998c) ja julkisten palvelujen kehittämisessä (Julkisten palvelujen laatustrategia 1998).

ESIMERKKI TEKNISEN JA ORTODOKSISEN ARVIOINTITIEDON RAJALLISUUDESTA

Edellä esitetyt kysymykset asettavat Pattonin arviointitiedon hyödyntämistä koskevat teesit uuteen valoon. Kriittisen havaintona voidaan esittää pohdinta, milloin evaluaattorit saavat »evaluatiivisen silmän»? (vrt. Bourdieun »sociological eye»), ja miten siihen päästään. Käytännössä tämä tarkoittaisi ja edellyttäisi olemassa olevien metaevaluaatiokriteerien (esim. AES 1997; European Commission 1996) täydentämistä »refleksiivisillä» komponenteilla. Kun tämä todetaan ääneen, on samalla hengenvedolla syytä todeta tämän vaatimuksen toteuttamisen vaikeus (ellei peräti mahdottomuus). Vaatimus tarkoittaisi käytännössä sitä, että arviointitutkimuksen prosessiin lisätään tämä refleksiivisyyden komponentti. Kuviossa 1 on esitetty abstrakti käsitteellistäminen siitä, mitä tällainen voisi ajatuksellisella tasolla tarkoittaa.

Kuvion 1 malli perustuu Frank Fischerin teokseen *Evaluating Public Policy* (Fischer 1995). Fischerin ajattelutapa muistuttaa huomattavasti Bourdieun vaatimusta tiedon refleksiivisyydestä. Fischer tulee lähelle Bourdieuta niin tutkijan roolin problematisoinnissa (tutkija otetaan tutkimuskohteeksi) kuin myös tutkimuksen menetelmällisissä lähtökohdissa (monimetodisuus ja metodologinen triangulaatio). Fischerille (mt., xi) arviointitutkimus poikkeaa traditionaalisesta yhteiskuntatieteestä siinä mielessä, että se on luonteeltaan transformationaalista. Transformationaalisen yhteiskuntatieteen tarkoituksena on »palvella» poliittisia toimijoita heidän päätöksentekoprosesseissaan.

Edellä mainittu naiivilta kuulostava tiedekäsitys on kuitenkin pintakuohua, joka avautuu ja tulee ymmärrettäväksi Fischerin teosta lukiessa. Arviointi on hänen mielestään prosessi – kuten kuvio 1 käy ilmi – johon sisältyvät arvioitavan kohteen »tekninen» analyysi (mittaaminen; program verification), tulosten situationaalisuuden arviointi (situational validation), johtopäätösten suhteuttaminen erilaisiin yhteiskuntapoliittisiin päämääriin (societal-level vindication) ja yhteiskunnallisten arvojen problematisointi (social choice). Fischerin käsityksen mukaan mikäli täl-

AINEISTO

Ohjelmien ja uudistusten toteutumisen tekninen arviointi
(*Program verification*)

Arvioinnin johtopäätösten situationaalisuuden arviointi
(*Situational validation*)

Hallinnollisten uudistusten, ohjelmien, erilaisten hankkeiden, projektien ja ohjelmien arviointi suhteessa erilaisiin yhteiskunnallisiin ja yhteiskuntapoliittisiin päämääriin
(*Societal-level vindication*)

Yhteiskunnallisten arvojen analysointi
(*Social choice*)

Todistusvoiman aste, johtopäätökset

Kuvio 1. Arviointitiedon prosessointi.

laista prosessia ei kyetä viemään läpi arviointihankkeissa, on tuloksena aina puutteellinen, pinnallinen ja tekninen tutkimus. Fischerin mainittu teos on edellä sanotun perusteella hyvä vastaus siihen haasteeseen, jonka Bourdieun refleksiivisen yhteiskuntatieteen konseptio esittää. Todetakoon, että Fischer ja Bourdieu käyttävät samoja esimerkkejä osoittaessaan teknisen ja ortodoksisen arviointitutkimuksen näköalattomuuden ja ontouden. Molempien »hampaissa» on erityisesti

Yhdysvalloissa 1960-luvulla aloitettu War on Poverty -ohjelma (Fischer 1995, 48–49, 112–114; Bourdieu & Wacquant 1992, 236–237).

War on Poverty -ohjelman jälkikäteisarviointi paljastaa varsin seikkaperäisesti sen, miten yhteiskuntatieteissä ollaan oltu taipuvaisia poimaan sosiaalisesta maailmasta juuri niitä kysymyksiä, joiden katsotaan olevan jollain tavalla muita kysymyksiä tai tarkastelunäkökulmia legitiimimpiä eli keskustelun, julkistamisen tai virallistamisen ansaitsemia. Bourdieun mukaan joukkoittain tutkijoita – erityisesti ekonomisteja – työlistettiin uusiin köyhyyden tutkimukseen erikoistuneisiin tutkimuslaitoksiin (Bourdieu & Wacquant 1992, 236–237). Tuloksena oli hyvin teknisiä ja ideologisesti värittyneitä yhteiskuntapoliittisia analyyseja, joiden tulos oli itse asiassa tiedossa jo ennen analyyseja sen vuoksi, että ohjelman institutionaaliset kehykset (mm. köyhyyden määrittely) olivat hyvin voimakkaasti ennalta määrättyjä. Yhteiskuntatieteilijät omaksuivat toisin sanoen byrokraattisia ohjelman määrittelytapoja ja samalla vallassa olevan hallituksen ideologiset näkökulmat.

Ohjelma käynnistettiin Yhdysvalloissa vuonna 1964 ja sen perusfilosofia perustui ihmisten aktivoimiseen (ns. aktivoiva työllisyys- ja sosiaalipoliittikka) sen sijaan, että tulonjakomekanismeja olisi kehitetty, vähävaraisille uusista tulonsiirroista puhumattakaan. Presidentti Lyndon Johnson taloudelliset neuvonantajat toistivat toistamistaan tätä aktivoivaa merkitystä – Burtless (1994) on arvioinut, että hokema omaksuttiin nopeasti tiedotusvälineissä ja tutkijoiden piirissä (tästä keskustelusta esim. Gans 1995). Tuloksena oli, että sodasta köyhyyttä vastaan tuli taloudellinen sota, kuten Mincy (1994) on huomauttanut. Miten tämä sitten näkyi käytännössä?

Ensinnäkin köyhyyden määrittelytapa oli ohjelman toteutusvaiheessa hyvin mekaaninen. Ekonomistit keskittyivät mittaamaan vain yhtä köyhyyden ulottuvuutta – sitä, kuinka ihmisillä oli käytössään tuloja. Toisaalta näkökulma oli hyvin rajoittunut sen vuoksi, että ohjelman köyhyyskriteeristö perustui yksilöllisten toimijoiden (yksittäisten ihmisten) toimintaan. Tämän vuoksi ohjelman sisältämät tavoitteet olivat rakennettu ekonomistisen tietämyksen varaan ja kysymys oli lähinnä miten sosiaalipoliittisia interventioita voitiin suunnitella yksinomaan taloudellisesta näkökulmasta. Ei siis ihme, että toimenpiteet eivät olleet välttämättä kovin kokonaisvaltaisia ja esimerkiksi sellaisia, joissa olisi painotettu köyhyyden ilmiön kaikkia osaulottuvuuksia. 1980- ja 1990-luvun yhteiskuntatieteellisessä keskustelussa juuri täl-

lainen näkökulma on merkinnyt sitä, että köyhyyden sijasta on alettu puhua paljon laajemmasta huono-osaisuuden ilmiöstä, sosiaalisesta syrjäytymisestä (esim. Jordan 1996). Näin ollen voidaan yhteenvetona esittää, että julkisesta retoriikasta huolimatta War on Poverty -ohjelma oli ideologinen toimenpidekokonaisuus: sen tehtävänä oli osoittaa, että kansakunnasta pidetään huolta ja että valtiolla on velvollisuus kansalaistensa hyvinvoinnista.

Mikä sitten oli ohjelman merkitys? Esimerkiksi Heclon (1994) on huomauttanut, että aktivoitumiseen tähtäävät osaohjelmat toteutuivat hitaasti. Valkoisen Talon kabinetti tuskastui nopeasti kun tuloksia ei alkanutkaan kuulua. Samalla heräsi pelko vaalilupausten menettämisestä. Toiseksi ohjelman toimeenpano osoittautui vaikeaksi. Ongelmia kasaantui nopeasti paikalliselle tasolle (rahoitukseen ja suunnitteluun liittyviä ongelmia), mutta myös liittovaltiotasolle (erilaiset koordinaatioongelmat). Kolmanneksi ohjelman toteuttamisen esteet liittyivät sisäpolitiikkaan ja kansalaisuusliikehdistä. Ohjelman toteuttamisilmapiiri alkoi olla 1960-luvun loppua kohtia tultaessa koko lailla toinen kuin mitä se oli ollut vuosikymmenen alussa. Lopuksi voidaan sanoa, että Vietnamin sota viime kädessä muutti yleistä mielipidettä penseämmäksi erilaisille sosiaalisille ohjelmille. Heclon (mt.) mielestä ongelmat liittyivät siis ennen muuta ohjelman toimeenpanoon ja muutuneisiin sisä- ja ulkopoliittisiin tilanteisiin.

EPILOGI: HAASTEET METAVALUAATION KONSEPTION KEHITTÄMISELLE

Suomalainen arviointitutkimuksen kenttä on monien haasteiden edessä, mikäli hyväksymme lähtökohdaksi Bourdieun esittämän refleksiivisen yhteiskuntatieteen konseptin. Esimerkiksi julkisessa hallinnossa toteutettuihin arviointihankkeisiin pitäisi sisällyttää metodologisen kehityksen epistemologinen analyysi. Samoin refleksiivisyyden vaatimus olisi nähtävänä osana arviointitiedon hyödynnettävyyttä. Kokonaan oma lukunsa on itse yhteiskuntatieteellisen arviointitutkimuksen kentän analyysi ja ko. kentän suhteen problematisoiminen suhteessa vallan kenttään (menetelmästä ks. Bourdieu & Wacquant 1992, 104–105).

Arviointitutkimuksen kentän analyysin myötä tarkastelun polttopisteeseen nousevat pohdinnat (i) ko. kentän toimijoiden suhteesta poliittisen ja hallinnollisen vallan kenttään, (ii) ko. kentän toimijoiden muodostama rakenne erilaisine vuoro-

vaikutussuhteineen ja (iii) ko. kentän yksittäisten toimijoiden habitus. On syytä muistaa Bourdieun väite, jonka mukaan on tutkimusta tehdessään aina poliittinen henkilö, koska hän ei voi eristää itseään tutkimuskohteestaan. Broady (1991, 560) on osuvasti kuvannut Bourdieun hahmottelemaa tutkijan asemaa toteamalla, että tutkija joutuu koko ajan hakemaan suhdettaan ulkopuolisen tarkkailijan ja aktiivisen osallistujan roolien välissä. Bourdieusta itsestään voidaan todeta, ettei hän viime vuosina ole ainakaan yrittänyt peitellä poliittisia sympatioitaan, vaan pikemminkin päinvastoin (esim. Bourdieu 1998). Joku voisi epäillä, että aktiivinen osallistuja ja keskustelija on saanut yliotteen ulkopuolisesta ja objektiivisesta tutkijasta.

Lopuksi voidaan myös pohtia sitä, mikä on ns. refleksiivisen evaluaation suhde muihin evaluaatiotieteen (tekninen ja ortodoksinen) tyyppeihin. Kuka rahoittaa aitoa bourdieulaisessa mielessä refleksiivistä tutkimusintressiä? Törmäämme tässä itse asiassa paradoksiin. Samalla kun vaadimme refleksiivisyyttä ja kyseenalaistamista, vaaditaan julkisen hallinnon arviointihankkeilta korkeaa sovellettavuuden astetta eikä liiallista »teoretisointia». Erityisen hyvin tämä on tullut esille mm. Euroopan unionin rakennerahastojen arviointitoiminnassa (esim. Haapalainen 1998; Barbier & Simonin 1997).

Lopputulena voitaneen kuitenkin perustellusti esittää edellä sanotusta johtaen, että arviointitutkimukseen kuuluvaa metaevaluaation konseptin sovellusala on syytä laajentaa Bourdieun viitoittamaan suuntaan. Arviointitiedon epistemologian problematisointi, arviointitehtävien oman aseman pohdinta suhteessa arviointivaan kohteeseen sekä arviointitutkimuksen kentän ja poliittisen/hallinnollisen eliitin välisen suhteen »avaaminen» osaksi valtionhallinnon toimintojen arviointiprosessia merkitsivät käytännössä askeleita tällaiseen suuntaan. Aika näyttää, mihin suuntaan nuo askeleet otetaan.

KIRJALLISUUS

- AES (American Evaluation Society) (1997). The Programme Evaluation Standards. Summary of the Standards (<http://www.eval.org/progeval.html>).
- Ahonen, Pertti (1998). Hallituksen evaluaatiotuki. Valtiovarainministeriön tutkimuksia ja selvityksiä 6/1998. Helsinki.
- Alexander, Jeffrey C. (1995). *Fin de Siècle Social Theory. Relativism, Reduction, and the Problem of Reason*. London & New York: Verso.
- Barbier, Jean-Claude & Simonin, Bernard (1997). *European Social Programmes: Can Evaluation of Implementation Increase the Appropriateness of Findings?* Evaluation 4 (1997): 3, s. 391–407.
- Bourdieu, Pierre (1998). *Contre-feux. Propos pour servir à la résistance contre l'invasion néolibérale*. Paris: Lliber. Raisons D'Agir.
- Bourdieu, Pierre (1980). *Questions de sociologie*. Paris: Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1994). *Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action*. Paris: Éditions du Seuil.
- Bourdieu, Pierre & Wacquant, Loïc, J.D. (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: Polity Press.
- Broady, Donald (1991). *Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*. Stockholm: HLS Förlag.
- Burtless, Gary (1994). *Public Spending on Poor*. Teoksessa Sheldon H. Danziger ym. (toim.): *Confronting Poverty: Prescriptions for Change*. New York: Harvard University Press, s. 51–84.
- European Commission (1997). *Evaluating EU-Expenditure Programmes. A Guide. Ex Post and Intermediate Evaluation*. 1st edition. January 1997. Brussels.
- European Commission (1996). *Quality Assessment of Evaluation Reports: a Framework*. MEANS Handbook No. 5. DG XVI/02 & C3E. Brussels & Lyon.
- Fetterman, David M. & Kaftarian, Shakeh J. & Wandersman, Abraham (toim.) (1996). *Empowerment Evaluation. Knowledge and Tools for Self-Assessment & Accountability*. Thousand Oaks, California: Sage.
- Fischer, Frank (1995). *Evaluating Public Policy*. Chicago: Nelson Hall.
- Gans, Herbert J. (1995). *The War against the Poor. The Underclass and Antipoverty Policy*. New York: Basic Books.
- Haapalainen, Petri (1998). *Rakennerahastoarviointien laatu. Valtiovarainministeriön tutkimuksia ja selvityksiä 8/1998*. Helsinki. (Yhdessä Petri Uusikylän ja Petri Virtasen kanssa).
- Harrinvirta, Markku & Uusikylä, Petri & Virtanen, Petri (1998). *Arvioinnin tila valtionhallinnossa. Valtiovarainministeriön tutkimuksia ja selvityksiä 7/1998*. Helsinki.
- Heclo, Hugh (1994). *Poverty Politics*. Teoksessa Sheldon H. Danziger ym. (toim.): *Confronting Poverty: Prescriptions for Change*. New York: Harvard University Press, s. 396–437.
- Jordan, Bill (1996). *A Theory of Poverty & Social Exclusion*. Cambridge: Polity.
- Julkisten palvelujen laatustrategia (1998). Suomen Kuntaliitto ja Valtiovarainministeriö. Helsinki.
- Kangas, Olli (1996). *Minä ja minun kaverit. Suomalaisen sosiaalipolitiikan koulukunnat Janus-lehden viitteiden valossa*. Janus 5 (1996): 3, s. 284–291.
- Marshall, Gordon (toim.) (1994). *The Concise Oxford History of Sociology*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Mincy, Ronald B. (1994). *The Underclass*. Teoksessa Sheldon H. Danziger ym. (toim.): *Confronting Poverty: Prescriptions for Change*. New York: Harvard University Press, s. 109–146.
- Näsänen, Merja (1998). *Arviointitutkimuksesta suomalaisessa sosiaalihuollossa. Asiantuntijahaastatteluja. FinSoc työpapereja 17 1998*. STAKES. Helsinki.
- OECD (1997). *Programme Evaluation. PUMA/SBO(97)*.
- Patton, Michael Q. (1998). *Discovering Process Use*. Evaluation 4 (1998): 2, s. 225–233.
- Patton, Michael Q. (1997). *Utilization-focused Evaluation*. Newbury Park ym.: Sage.

- Pawson, Ray & Tilley, Nick (1997). *Realistic Evaluation*. Melksham: Sage.
- Pollitt, Christopher (1998): *Evaluation In Europe. Boom or Bubble?* *Evaluation 4* (1998): 2, s. 214–224.
- Sabour, M'hammed (1995). Pierre Bourdieu, omaperäinen intellektuelli. Teoksessa Pierre Bourdieu & Loïc J.D. Wacquant: *Refleksiiviseen sosiologiaan. Tutkimus, käytäntö ja yhteiskunta*. Joensuu: Joensuu University Press, s. 5–11.
- Valtioneuvoston periaatepäätös (1998). *Laadukkaat palvelut, hyvä hallinto ja vastuullinen kansalaisyhteiskunta. Valtioneuvoston periaatepäätös 16.4.1998*. Helsinki.
- Virtanen, Petri (1998a). *Arvioinnin perusolettamukset ja tutkimukselliset ulottuvuudet*. Teoksessa Urpo Jalava & Petri Virtanen: *Tietoa luova projekti. Polku oppivaan organisaatioon*. Helsinki: Kirjayhtymä, s. 157–197.
- Virtanen, Petri (1998b). *Arviointitoiminnan ja -tutkimuksen olemus: lähtökohtia ja periaatteita*. Teoksessa Markku Harrinvirta, Petri Uusikylä & Petri Virtanen: *Valtionhallinnon arviointitoiminnan tila. Valtiovarainministeriön tutkimuksia ja selvityksiä 7/1998*. Helsinki, s. 5–23.
- Virtanen, Petri (1995). Bourdieulainen maksiimi sosiologian refleksiivisyydestä. Kaksi empiiristä esimerkkiä suomalaisen sosiaalityön alueelta. *Sociologia 32* (1995): 3, s. 200–212.
- Virtanen, Petri (1994). *Homo Civilis? Tutkimus sosiaalityöntekijöiden ja sosiaalityön habituksesta*. Turun yliopiston julkaisuja, sarja C/104. Turku.
- Virtanen, Petri (1998c). *Metaevaluaatio arviointikulttuurin osana*. Teoksessa Petri Haapalainen: *Rakennerahastoarviointien laatu – Arvio ohjelmakauden puolivälissä. Valtiovarainministeriön tutkimuksia ja selvityksiä 8/1998*. Helsinki, s. 6–14.
- Virtanen, Petri (1998d). *Projektien ja toimenpideohjelmien arviointitasot*. Teoksessa Urpo Jalava & Petri Virtanen: *Tietoa luova projekti. Polku oppivaan organisaatioon*. Helsinki: Kirjayhtymä, s. 123–156.